

AZBÎ BABA VE DİVANI

Mehmet EROL*

Özet: Bu çalışmada, XVII.yy'ın ikinci yarısıyla XVIII.yy'ın ilk yarısı arasında yaşamış olan mutasavvıf şair Azbî Baba ve Divan'ı üzerinde durulmuştur. Azbî'nin bilinen biyografisine yeni bilgiler eklenmiş, Divan'ı şekil, tür ve anlatım özellikleri yönünden incelenmiştir. Bektaşî dairesinde yer alan şairin edebî şahsiyetine etki eden hususlar belirlenmiş, şiirlerinde ilâhî aşkı ele alışı değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Azbî Baba, Divan, tür ve şekil, anlatım özellikleri, Niyâzî-i Mısırî, Bektaşîlik, ilâhî aşk.

Abstract: This study examines Azbî Baba, who lived between the second half of 17th century and the first of 18th century, and his Divan. In this study, some new information are added on his biography. This study also analyses the problems related to genre, form and the features of narrative of his Divan. Furthermore, the factors affected Azbî Baba's, who was in Baktashi literary circle, literary life were explained. It is also examined his point of view on mystic love in his poems.

Keywords: Azbî Baba and his Divan, genre and form, the features of narrative, Niyâzî-i Mısırî, the Bektashis, mystic love.

Asıl adı Mustafa olan Azbî, XVII.yy'ın ikinci yarısıyla XVIII.yy'ın ilk yarısında yaşamış mutasavvıf bir şairdir. Niyâzî-i Mısırî'ye intisabı ile Halvetî usul üzere tasavvuf hayatının başladığı kabul edilen Azbî, Mısırî'nin ölümünden sonra, tarikat anlamında tasavvuf dairesini değiştirerek Bektaşîlik'e intisap eder. İki tarikat arasındaki bu geçiş ve yükseliş, o dönemin tarikatlarının birbirine bakışı hakkında -en azından ikisinin- bilgi vermesi bakımından önemlidir. Bu, tarikatların kendi aralarında ve Azbî'de bir tarikat taassubunun olmadığına işarettir. İleride değineceğimiz üzere, kendisi de "Tarikat-nâme" başlıklı şiirinde bir çok tarikatın ismini zikrederek bunları yücelten ifadeler kullanır.

Tarikatları Tanrı'ya ulaşmanın bir aracı olarak gören ve bu kurumlara birleştirici bir gözle bakan, "metafizik lirizm" denilebilecek bir edayla tasavvufî şiirler söyleyen Azbî üzerine tarafımızdan bir doktora tezi hazırlanmıştır (Erol 2002). Şair hakkındaki diğer çalışmalar antolojik değerdedir. Bu antolojilerde yer alan kısıtlı biyografik bilgiler ve Divan'dan seçilen şiirler birbirlerinin tekrarı niteliğindedir (Ergun 1930: 21-22; Ergun 1944: 282-283; Gölpınarlı 1992: 9; Kocatürk 1968: 395-397; Kurnaz, Tatçı 2001: 126-127; Noyan 1998: 546-547; Özmen 1998: 3, 263-268; Tatçı 1997: 360-365). Çalışmamız neticesinde Azbî'nin biyografisine bir takım yeni bulgularımız eklenmiştir.

Mustafa Azbî aslen Kütahyalıdır. Kaynaklarda doğum tarihi ile ilgili bilgi bulunmamaktadır. İlk medrese tahsilini Kütahya'da yaptıktan sonra İstanbul'a gelerek

* Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi.

Osmanlı ordusuna katılır. Orduda Dergâh-ı Âlî çavuşluğuna kadar yükselir. Bu hizmetini sürdürürken Niyâzî-i Mısırî'yi 1083/1673'te Rodos'a sürgüne götürmekle görevlendirilir. Yolculukları sırasında Mısırî'nin gösterdiği bir keramet Azbî'yi etkiler¹. Birlikte oldukları zaman zarfında Mısırî'nin etkisinde kalarak ona intisap eder. İntisap etmede bütün kaynaklar hemfikirdir. Ancak seyr ü sülûkunu onun yanında tamamlayıp tamamlamadığı, ondan hilafet alıp almadığı hususu tartışmalıdır². Mısırî'nin 1694 tarihinde Limni'de vefat etmesi üzerine İstanbul'a dönen Mustafa Azbî, Üsküdar'a bağlı Merdivenköy'de bulunan Şahkulu Sultan Bektaşî Dergâhı'na gelerek, Şeyh Elvan Efendi'ye (ö. 1729) intisap eder ve bu dergâhta postnişin olur.

İbrâhim Hâs'ın Menâkıp-Nâme-i Hasan Ünsî adlı eserinden, Azbî'nin 1728 senesinde bu dergâhta olduğunu öğrenmekteyiz³. Mürşidinin ölümü ile de adı geçen dergâhta "baba"lık makamına gelir. Kimi kaynaklara göre 1149/1736'da kimilerine göre ise 1160/1747'de vefat eder⁴. Dergâhın haziresine defnedilir. (Aşkar 1998: 115,

¹ (Mısırî'nin Edirne'de bulunuşu anlatılırken) "... hükümet tarafından Azbî Çavuş isminde bir muhâfız yanına terfik olunmuştur... Azbî Çavuş Hz. Mısırî'ye refakat ettikçe kemâlâtına meftûn olup arz-ı nisbet etmiş ve emrine münkad olmuştur... Hizmet yönünden nâil-i lutf olup hilâfet almıştır. Erenköyü'nde Merdivân karyesindeki Bektaşî dergâhında seccâde-nişin olmuştu. Orada medfûndur (Vassâf : V, 85)."

Mısırî'nin menkabeleri arasında Azbî'nin ondan nasıl etkilendiğini anlatan bir anekdot vardır: Yolculukları esnasında "Mısırî, zincirlerinden bir hamlede kurtularak denize atlar. Kendisini götüren Azbî bu hadise karşısında çok korkar. Bu arada denizde beyaz bir ata binmiş bir er, parmağıyla Azbî'ye susmasını işaret eder. Rodos'a geldiğinde Azbî, Mısırî'yi limanda bulur" (Beki 1997: XX).

² Onun Mısırî'den hilâfet aldığı çeşitli kaynaklarda zikredilir (Kara 1993: 183, Erdoğan 1998: CXXX). Niyâzî-i Mısırî'den bahseden kaynaklardan alınan bu bilgiye Tatçı katılmaz: O, Azbî'nin Bektaşî Şeyhi Elvan Çelebi'ye intisap etmesinden dolayı Mısırî'den Halvetî tariki üzere hilâfet almadığı görüşündedir (1997: 360-361). Azbî'nin kendisi Mısırî'den hilâfet alıp almadığı husunda bilgi vermez. Ancak, Bektaşî Şeyhi Elvan Efendi (ö. 1729)'yi mürşit kabul eder. İkinci mürşidinden hilâfet aldığı hususunda da bilgi yoktur. Ancak, bütün kaynaklarda "Baba-Dede" sıfatıyla anıldığı için Bektaşîlik tariki üzere hilâfet aldığını kabul etmemiz gerekir:

Bu dem Elvan Efendi mürşidimdir

Balım Sultân nazarıyla diriyim (32-a, 12)

Bununla birlikte Mısırî'nin Rodos'a ilk sürgünü olan 1673'te onunla beraber olduğu varsayılırsa, Mısırî'nin ölüm tarihi olan 1106/1694 tarihine kadar birlikte olmaları muhtemeldir. Bu da yaklaşık 21 yıl süre eder ki, Halvetî tarikâtı üzere seyr ü sülûkunu tamamlaması için yeterli bir süredir.

³ Aydınoglu Halvetî Tekkesi Şeyhi Hasan Ünsî'nin (ö 1724) yanında bulunan Yayıcı Mustafa adlı bir zâta, mürşidinin yanında meşâyıhtan olan herkese aşırı hürmet gösterdiğinden yol verilir. Bu kimse daha sonra ortadan kaybolur. Adı geçen eserin sahibi İbrâhim Hâs, Ünsî'nin ölümünden 4 yıl sonra, bir gün Bektaşî kılığında girmiş olan Yayıcı ile karşılaşır. "Bu ne süretdir, sen Bektaşî mi oldun?" sorusuna, Yayıcı "Üsküdar Kurbinde Nerdübanlı karyesinde Bektaşî Azbî Dede'ye erişdim anın hizmetindeyim" der (Tatçı 2002: 178-182).

⁴ Vefatına dair verilen 1149 /1736 tarihini (Ergun 1944: 282-283, Gölpınarlı 1992: 9, Kara 1993: 201) Divan nüshalarının üçünde yer alan İmam Mustafa tarafından yazılmış "Târih-i İmâm Mustafâ ez-berâ-yı vefât-ı Hazret-i Azbî Dede" başlıklı şiirin 6. beyitinde görebiliyoruz:

Hâtîfü'l-gayb fevtüne târihini kulmuş tamâm

*Sene bin yüz kırk dokuz*da eyledi azm-i güzâr (59a-6)

Azbî'nin vefatı için verilen 1160/1747 tarihiyle (Bağdatlı İsmail Paşa 1947: 225; 1955: II, 446, Tahir 2000: I, 128) ilgili olarak ise herhangi bir delil gösterilmemekle birlikte nüshalarda geçen,

Azbî cihânda gel bir eser ko

El-hattu bâkî ve'l-ömrü fânî -1161- (59b-5)

beytinde 1161/1748 olarak hesaplanan tarih, 1160/1747 tarihine yakın olması yönüyle bu tarihi destekleyici görünmektedir (Millî Kütüphane A-6167 numaradaki nüshada bu beytin başlığında da "Târih-i İmâm Mustafâ ez-berâ-yı vefât-ı Hazret-i Azbî" başlığı vardır). Her iki ifadenin aynı başlıkla aynı nüshalarda birlikte bulunuyor olması konuyla ilgili çelişkileri arttırmaktadır. Bu durum kesin vefat tarihini tespitimizi güçleştirmektedir. Yine bu beyitten Azbî'nin, Divan'ını 1161 tari-

241; Ceylan 2000: 41; Çaylıoğlu 1994: 10; Erdoğan 1998 : LXXVII; Güner 1967: 62-63; İsmail Paşa 1947: 225; Kara 1993: 183, 201; Koca 1990: 312, 378; Kurnaz, Taççı 2001: 126-127; Lütfî 1891: 50; Tahir 1972: I,128; Tuman 2001: II, 665; Uzunçarşılı 1932: 223; Vassâf V: v. 85).

Vefatından sonra Şahkulu Sultan Bektaşî Tekkesi'nin haziresine defnedildiği üzerine bütün kaynaklar hemfikirdir. Ne var ki, burada yaptığımız araştırmada onun mezarına rastlayamadık. Bu konuda S. Nüzhet Ergun, Azbî'nin mezarının adı geçen hazirede bulunduğunu, mezar taşının üzerinde isim bulunmadığını ve sadece bir "elif" harfi olduğunu belirtmektedir (1930 : 21-22). Bugün mezarlıkta bu tarife uyan bir mezar bulunmakta, ancak ölüm tarihi 1150/1737 olarak geçmektedir. Azbî'nin bu tekkeyle olan münasebetinin başlangıcını, "Târih-i tekye-i Hz. Azbî Baba kaddes-sallâhü sırrahû der-Karye-i Nerdübanlı" başlıklı tarih beyitlerinin yanında hesaplanmış olan 1112/1700 tarihine kadar götürebiliyoruz⁵. 1728 senesinde ise bu dergâhta "Dede" unvanıyla bulunduğunu, Yayıcı Mustafa isimli birinin ifadelerinden öğreniyoruz (bkz. 3.dipnot).

Tarihçesi Orhan Gazi'ye kadar uzanan ve günümüze değin Şahkulu Sultan Bektaşî Tekkesi, Gadnî Baba Tekkesi, Mansur Baba Tekkesi, Mehmet Ali Hilmî Dede Baba Tekkesi gibi çeşitli isimler almış olan bu kurum (Tanman 1992: 317-342; Kocadağ 1988: 9-130), şimdi de "Şahkulu Sultan Dergâhı" adıyla İstanbul Göztepe'ye bağlı Merdivenköyü'nde faaliyetlerini sürdürmektedir.

Kaynaklar, Mustafa Azbî'nin adını "derviş, postnişin, baba, dede, dergâh-ı âlî çavuşu" gibi aidiyet ifade eden sıfatlarla birlikte verirler. O, tasavvuf yolunu seçerek gösterdiği tevazu ve samimiyetiyle derviş, Şahkulu Bektaşî Tekkesi'ndeki şeyhliğinin nişanesi olarak dede, baba ve post-nişin, Osmanlı ordusundaki görevi sebebiyle de çavuş unvan ve sıfatlarıyla tanınmıştır.

Soyu ve ailesi hakkında Divan'ından bilgi edinebildiğimiz Azbî, müseddes tarzındaki bir manzumesinde ifade ettiği üzere soyunu Hz. Muhammed'e dayandırmaktadır. Sözüünü ettiğimiz manzumenin mükerrer beytinde geçen "iki seyyid-zâde oğlum yâr-ı gârımdır benim" ifadesinde, soyuyla ilgili böyle bir bağ kurduğu görülmektedir. Bektaşî geleneğinde, ileri gelenlerin soylarını Hz. Ali'nin oğlu Hasan'a bağladıkları bir gerçektir.

Yine bu manzumeden, muhtemelen biri şair olan "Hakîr" ve "Râvî" adında, tasavvuf ehli iki oğlunun olduğunu öğreniyoruz⁶. Bunlardan en azından birinin

hinde tamamladığı ve aynı tarihte vefat etmiş olabileceği akla gelmektedir.

- 5 Aceb seyrân-ı âlemdir bu Bektâşîyye meydânı
Felek devrân-ı hayrân-ı hakikat tekye-gâh içre
Yazıldı sırr-ı envârı Hudâ-yı dest-i kudretten
Erenler menziline ser-firâz-ı şehensâhî (1112) (59b)
- 6 Oğullarından bahsettiği şiirdeki bazı mısralar şunlardır:
Ahdine sâhib-kadem hem tâb-dârımdır benim
Bunların babası olmak iftiharımdır benim
İki seyyid-zâde oğlum yâr-ı gârımdır benim
Dünyede hem âhiretde elde vârımdır benim (32a -1)
Birisî bülbül misâli eğlenir eşâr ile
Birisî de hem-dem olmaz her denî bî-âr ile

varlığını doğrulayan bir vesikaya sahibiz. Adı geçen dergâhın haziresinde bulunan bir mezar taşında, isim zikredilmeden geçen “Azbi Dede-zâde” ibâresi, bu mezar taşının, şiirde bahsettiği oğullarından birine ait olduğunu göstermektedir⁷.

Yukarıda onun asker kökenli olduğunu ifade etmiştik⁸. Şair, Divan’ında bu yönüne ışık tutabilecek, Cebeci Ocağı Kışlası, 4. Bölük Kapısı’nın yapımına 1132/1719 tarihini düşer. Bu tarih manzumesi, onun 1719 senesinde henüz askerlik mesleğinden ayrılmamış olabileceğini düşündürür. Bu tarih manzumesinde kışlayı yaptıranın ve günümüzde bölük komutanı statüsüne denk düşen “çorbacı”nın (Pakalın 1993: I, 380) adı zikredilir. Azbî, adı geçen bölükte muhtemelen “cebeci çavuşu” olarak görev yapmıştır⁹.

Bunun dışında, Divan’ında şairin askerlik yönünü hissettirdiği söyleyişler az da olsa yer alır. Muhtemelen II. Ahmet döneminde (1104) Avusturya üzerine yapılan seferi kastederek, ordunun başarısı için duacı olur. Allah’tan Âl-i Osmân’a ihânet edenlerin cezalandırılmasını ister.¹⁰

Mustafa Azbî’nin bu kısa biyografisini değerlendirdiğimizde örnekleri olan ancak pek sık rastlamadığımız bir durum dikkatimizi çeker: Tarikatlar arası geçiş. Halvetî usul üzere uzunca süre seyr ü sulûk etmiş olan ve bu müesseseden hilâfet aldığı

Birisi âyine-i bezm-i safâdır yâr ile
İkisi de tâlib-i didâr-ı Hakdır zâr ile (32a -3)
Azbinin **Râvî Hakîr**le iki cünbîş-bânıdır
Hem erenler hizmetinde bende-i fermânıdır
Birisinin ismi **Râvîdir** rivâyet kânıdır
Birisinin ismi **Hakîrdir** ilm-i hikmet kânıdır (32a -5)

7 Bu mezar, dergâh haziresinin ikinci paftasının sağdan sola ikinci sırasındadır; ölüm tarihi 1189/1775 olarak verilmektedir. “Azbi Dede-zâde” ibaresiyle birkaç kelimesini okuyabildiğimiz mezar taşının üzerinde 6 mısra yazılıdır.

8 Azbî’nin askerlik mesleğini yürütürken aynı zamanda Bektaşî tarikinde olması Yeniçerilik ile Bektaşîlik arasındaki bağla da yakından ilgilidir. Bilindiği gibi Bektaşî kültür argümanları, Yeniçeri askerî teşkilatının kuruluşunu Orhan Gazi ile Hacı Bektaş-ı Veli’ye bağlamaktadır. Hacı Bektaş-ı Veli bu teşkilatın kuruluş töreninde bulunmuş; askerlere börtük giydirmiş, dualar etmiştir. Bu rivayet ve daha sonraları yapılan uygulamalar neticesinde iki kurum arasındaki bağ devam etmiştir (Koca 2000: 23-36; Melikoff 1999: 96-98).

9 Cebeci Çavuşu, merasim günlerinde ve divan içtimalarında Divan-ı Hümayûn’a gelen devlet erkânına teşrifatla görevlendirilmiş memurdur. Bunlar, “tahsilat işleri, birinin ortadan kaldırılması, devlet ricalinden birini sürgüne götürmek” gibi işlerde de görevlendirilebilirlerdi... 1660’da sayıları 692 idi (Pakalın 1993 : I, 263,457-458). Aşağıya aldığımız tarih manzumesinde de görüleceği üzere, adı geçen bölükle ilgili verilen özel bilgiler Azbî’nin bu bölükte görev yaptığını düşündürür:

Târih-i Kışlak-ı Hazret-i Azbî ez-berây-ı bâb-ı Dördüncü Bölük Cebeciyan-ı Dergâh-ı Âlî
Bârekallâh ittîfâk-ı gâziyanın himmeti
Yapdılar dördüncü bölük kışlasın hâtem gibi
Tâ ebed âbâd ola hakk-ı Resûl-ı muhterem
Boşnak İbrâhim Paşa yaptı kapusun ey ahî
Çünkü el-Hâcî Hasan Ağa bize çorbacıdır
Eyledi her vech ile sa’y-ı ayân sa’y-ı hafî
Azbi tekmîlin görüp bir şevk ile târih dedim
Hûb ma’mûr tekye-gâh-ı pîr-i dâver-i nebî (1132) 59b

10 Hurûc-ı asker-i İslâm suhûletle ola tekmîl
Gel ey dil arz-ı hâcât et Cenâb-ı Hayy-ı Mennâna (43a-3)
Ana sen ism-i Settârın musallat eyle yâ Rabbî
İhânetle nazar her kim kılsa Âl-i Osmâna

“tarihî kaynaklarca” kabul edilen şair, mürşidi Mısırî'nin vefâtından sonra Bektaşîlik'e geçmiş, burada da Babalık derecesine yükselmiştir. Ancak, Bektaşîlik'te karar kılması ona, Mısırî'yi unutturmamıştır. Bu bağlılığı iledir ki, Azbî, Niyâzî-i Mısırî'nin Divan-ı İlâhiyat'ındaki Türkçe şiirlerin büyük çoğunluğunu tahmis etmiş,¹¹ bir gazeline de şerh yazmıştır¹². Şairin bu iki eserinin dışında çalışmamızın konusunu teşkil eden bir de divanı vardır.

Divan'ın, “Derviş Mustafa Azbî Baba, Divan-ı Azbî” adıyla çeşitli kütüphanelerde 21 adet nüshası bulunmaktadır. Bunlar arasında müellif nüshası yoktur. Çoğunun istinsah tarihi ve müstensahi belli değildir. Nüshaların bulunduğu kütüphaneler ile kayıt yer ve numaraları şu şekildedir:

Ankara Milli Kütüphane'de 5 nüsha bulunmaktadır. Bunlar, A 2872 (1258/1842'de Eşref Mustafa tarafından istinsah edilmiştir)¹³, F.B. 249 (1279/1862'de istinsah edilmiştir), A 5994/2, A 7237 ve A 6167 numaralarda kayıtlıdır.

Süleymaniye Kütüphanesi'nde 4 nüsha mevcuttur: Pertev Paşa Kitaplığı 401, Haşim Paşa Kitaplığı 71, Hacı Mahmut Efendi Kitaplığı 3521 (1255/1839 yılında Bağdâdîzâde Muhammed tarafından istinsah edilmiştir), Hacı Mahmut Efendi Kitaplığı 3597 (1282/1865'te Karağaç postnişini Hasib Baba oğlu Ahmed Atâullah Rıfat Yemin Baba tarafından istinsah edilmiştir).

Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesinde 579 (1265/1849 yılında Cafer-i Sâdik tarafından istinsah edilmiştir), 879 (28 Rebiulevvel 1284/ 28 Temmuz 1867 yılında istinsah edilmiştir), 161/1(1258/1842 yılında istinsah edilmiştir.) ve 523 numaralarda kayıtlı 4 nüsha vardır.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Yazmaları Bölümünde ise 6 nüsha bulunmaktadır: Bunlar, 560/1 (1205/1790 yılında Osman İsmetî tarafından istinsah edilmiştir), 346, 1233/3, Belediye K.333, Belediye K.348, K.378 numaralarda kayıtlıdır.

Millet Kütüphanesi'nde 1 nüsha vardır ve Ali Emîrî Efendi Manzum Eserler Kitaplığı 280 numarada kayıtlıdır.

Son olarak da Sadberk Hanım Müzesi Kütüphanesi'nin Hüseyin Kocabaş Yazmaları arasında 276 (1229/1813 yılında Derviş Mehmed Halid Haydârî tarafından istinsah edilmiştir) kayıt numarasıyla 1 nüsha vardır.

Divan üzerinde yaptığımız karşılaştırmalı çalışmada toplam 248 adet manzume tespit edilmiştir. Nüshalarda şiirlerin sıralanmasında klasik divan tertibi gözetilmemiştir. Bununla birlikte nüshaların tamamı;

¹¹ “Derviş Mustafa Azbî, Divân-ı Tahmis-i Niyâzî-i Mısırî” adlı bu eser 1284/1864'te basılmış olup, eserde Mısırî'nin 140 ilâhisi tahmis edilmiştir.

¹² “Mustafa Azbî, Şerh-i Gazel-i Niyâzî-i Mısırî” adlı 43 varaklık bu eser Süleymaniye Ktp..Hacı Mahmut Efendi Nu: 3056 ve İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp, Türkçe Böl. Nu: 2910'da kayıtlıdır. Eser, Mısırî'nin “Ezelden nâr-ı aşkla ben yana geldim cihân içre / Akıtdım niçe dem yaşlar gözümünden dolu kan içre” matlalı gazelinin şerhidir.

¹³ Çalışmamızda şiirlerden sonra verilen varak numaraları bu nüshaya aittir.

Kelâm cevân edip döksün zebânın gevher-i yektâ
Harîdâr-ı metâ-ı aşk olan lâ-büdd olur dâna (2a-1)

matla'lı kasideyle başlar. Gazellerin çoğu kafiyelerine göre sıralanmıştır.

Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatı'nda belirli bir nazım şekli yoktur. Bu edebiyat, nazım şekli hususunda Divan Edebiyatı ve Âşık Edebiyatı ile ortak hareket etmektedir (Güzel 1999: 517). Şekil hususundaki bu ortak hareket ediş noktasında Azbî'nin ağırlıklı olarak Divan Edebiyatı nazım şekillerini tercih ettiği görülür. 248 manzumenin 191'i gazel (gazellerden 2'sinde matla' beyti, 1'inde mahlas beyti yoktur), 20'si kaside (Divan'daki kasideler, klasik kaside biçiminin özelliklerini göstermemektedir; 20 şiir, gazellerin bulunduğu bölüm dışında sıralanmaları, beyit sayısı bakımından gazellerden fazla olmaları ve başlıklarında "kaside" ifadelerinin yer alması sebebiyle kaside şekli içinde değerlendirilmiştir), 13'ü müseddes, 5'i terkîb-i bend, 5'i muhammes, 5'i kıt'a, 2'si murabba', 2'si terbi', 2'si terci-i bend, 1'i tahmis, 1'i bahr-i taviil, 1'i de koşma şeklindedir. Şiirlerin bazılarında şekil özelliklerinin belirtildiği başlıklar vardır. "Kaside, müseddes, terkîb-i bend, terci-i bend, bahr-i taviil, müseddes..." gibi. Divan'ın şiir kadrosu içinde % 77 oranında gazel şeklinin kullanıldığını görüyoruz. Buna bağlı olarak, Azbî'nin gazel şeklini tercih ettiğini söyleyebiliriz.

Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatı sahasında nazım türü meselesi çeşitli yaklaşımlarla izah edilmeye çalışılmış, ancak henüz fikir birliği sağlanamamıştır. Türü belirleyen unsur, şekle bakılmaksızın, şiirde işlenen konudur (Güzel 1999: 520). Bu hüküm meseleye çözüm getirilmesi hususunda bir hareket noktası olmakla birlikte, Tekke yahut Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatı dairesi içinde yer alan zümresel unsurların farklı yaklaşımları ve uygulamaları ile türlerin adlandırılmasında ve sayısal miktarının tespitinde bir karmaşaya neden olmaktadır. Konuyla ilgili yapılmış son iki çalışmada Güzel 41 (1999: 518-658), Artun ise 34 (2002: 84-106) tür adı belirlemiştir. Ortadaki sayısal farklılıklar, araştırmacıların şiirde işlenen "konu" kavramına genelden özele ve daha özele doğru bir tarzla yaklaşımlarından kaynaklanmaktadır. Kaynaklarda şiirlere konulmuş başlıklar da buna katkıda bulunmaktadır. Şiirde işlenen konunun daha genel çerçeveler içinde tutularak tek örneklerin ayrı değerlendirilmesinin sayısal karışıklığı önleyeceği, birbirinin içinde değerlendirilebilecek türlerin aynı ad altında toplanmasının ise meseleyi daha anlaşılır kılacağı kanaatindeyiz.

Yukarıdaki şekillerde kaleme alınmış şiirleri konularına göre sınıflandırdığımızda ise Divan'da 81 nutuk ve nasihat-nâme, 44 tevhid ve münacât, 34 na't, 47 ilâhî (nefes), 7 mersiye, 4 şathiye, 11 methiye, 5 hicviye, 4 devriye, 4 tarih, 7 fahiye türünde şiir olduğunu görmekteyiz.

Bizim bu gruptandırmanın yanında, Divan'da bazı şiirlere verilen başlıklarla bir bakıma tür sınıflaması yapıldığını görmekteyiz. Özellikle "satranç-nâme, şükûfe-nâme ve bahar-nâme, hayvan-nâme, murg-nâme, selam-nâme, tarikat-nâme, pend-i pîrân, düvâzdeh imâm... vd." başlıklı manzumeler bu hususta orijinallik arz eder.

Aruz ile hece ölçüsünün birlikte ve özellikle aruzun kusurlu kullanımı, Dinî-Tasavvufî Edebiyat sahası şiirlerinin karakteristiğidir. Aruz kusurlarının fazlalığı, saha

şairlerinin yeteneklerinden çok, ortaya konulan eserlerin çıkış biçimleri ve fonksiyonlarıyla yakından ilgilidir. Bu şairlerin şiirleri, “hayret ve mestî” sonucudur; “lisân-ı kâl” değil, “lisân-ı hâl”dir (Köprülü 1986: 129). Onların şiirle hedeflediği, içlerinde buldukları hâl ve vecdi duyurabilmek, etraftakilere “ilâhî aşk”ı aktarabilmektir. Böyle bir bakışladır ki, sanat kaygısı ikinci plana itilmiştir. Bu özellik Azbî'nin şiirlerinde de karşımıza çıkar. Divan'daki 248 şiirden 176'sı aruz (%71), 72'si (%29) ise hece ölçüsüyle yazılmıştır. Aruzla yazılmış şiirlerin pek çoğunda imale ve zihaf kusurları ile hece ölçüsünün “duraklar”la sağlanan ahengini buluruz. Bu durum okuyana, o şiirin heceyle yazıldığı havasını ve tadını vermektedir. Onay, bu tipteki şiirleri, “... bunları aruz mahsulü olarak telakkî etmektense, hece veznini lâıyıkıyla kullanamayan ve eserlerini yazarken aruz tesiri altında kalan şairlerin hatalı eserleri” (1996: 48) olarak kabul eder. Şiirlerin vezni hususunda verdiğimiz sayılar, bu görüşten hareketledir. Aruzun kullanıldığı şiirlerde de özellikle hece ölçüsüne yakın cüzler tercih edilmiştir. Divan'da kullanılan aruz bahirleri şunlardır:

1. *Remel Bahri: 123 adet (%70)*

a. fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün / fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilâtün:112

Nûr-ı ayn-ı âşıkânsın tâc-ı erbâb-ı yakîn
Çeşm-i düşmeden nihânsın yâ Alî senden meded (7a-3)

b. fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün / fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün: 11

Merhabâ ey nûr-ı âlem merhabâ
Merhabâ ey vech-i âdem merhabâ (3a-1)

2. *Hecez Bahri: 50 adet (% 28)*

a. mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün:39

Cevâhir kânyım geldim salâdır hep harîdâra
Rumûz-ı noktadan esrâr beyânın eyledim ifşâ (2a-5)

b. mefâ'ilün mefâ'ilün fe'ülün:5

Dün ü gün kıblegâhımdır cemâli
Nazar-bâz-ı Muhammed Bâkırîyim (32a-4)

c. mef'ülü mefâ'ilü mefâ'ilü fe'ülün:6

Ol cân güzele cân veren üftâde hesapsız
Bu cân ki cihân derdine dermân ola bu cân (38a-2)

3. *Recez Bahri: 3 adet (%2)*

a. müstef'ilâtün müstef'ilâtün:2

Ben bî-penâhın ben rû-siyâhın
Ben pür-günâhın Rahmânı sensin (38a-3)

b. müstef'ilâtün müstef'ilâtün müstef'ilâtün müstef'ilâtün:1

Meddâh-ı şâhım biline aslım tâlib-i râhım mahv ola ismim
Muhammed Alî bendesi olgil tâ ola kalbin nûr ile enver (13a-2)

Türk şairlerince en çok kullanılan kalıplar, Remel ve Hecez kalıpları olmuştur (İpekten 1999: 278). Görüleceği gibi Azbî de hemen bütün aruzlu şiirlerini bu kalıplarda kaleme almıştır.

Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatı vezin hususunda da bir serbestlik içindedir. Saz şiiri vezniyle (hece) Divan şiirine has şekillerde ya da aruz ile saz şiiri şekillerinde eserler verilebilmektedir. Hece ölçüsünde yazıldığını kabul ettiğimiz 72 şiirden tamamına yakını gazel şeklindedir. Bu şiirlerden 9'u 11'li (%12), 7'si 14'lü (%10), 46'sı 15'li (%64), 10'u da 16'lı (%14) hece ölçüsüyle söylenmiştir. Şu dörtlük 6+5=11'li hece ölçüsüne örnek gösterilebilir:

Kendi bilgisiyle gidene lanet
Hakka te'vil olmaz hakdır bu sohbet
Hâlini dil'alma ey ehl-i hüccet
Gördüğün ört görmediğin söyleme (46a-2)

Şiirde âhengi sağlayan diğer bir unsur olan kafiye hususunda Azbî'nin vezne göre daha titiz davrandığı söylenebilir. Kafiye kelimeleri seçerken, çoğunlukla kelimelerin kök-ek ilişkisine önem vermiştir. Şiirlerde kullanılan kafiye oranları şöyledir: Yarım kafiye 34 şiirde (%14), tam kafiye 93 şiirde (%38), zengin kafiye ise 119 şiirde (%48) kullanılmıştır. Bunlardan yarım kafiye 6, tam kafiye 21, zengin kafiye ise 18 şiirde redifsiz kullanılmıştır:

Üstünde âşıkların çün bâr var
Bunu fehm etmekte hayli kâr var
Sırrını fâş etme zinhâr özüne
Âlem içre yâr var ağyâr var (11a-1,2)

Niyâzî-i Mısrî'nin Azbî üzerindeki etkisi, şiir anlayışında da kendini gösterir. Mısrî, ilâhilerinin yarısından çoğunda redif kullanmıştır (Erdoğan 1998: CV). Azbî'de ise bu sayı neredeyse bütün şiirlere ulaşır: O, 199 şiirinde (%80) redif kullanmıştır:

Ehl-i vuslatdan mı yoksa terk-i vuslatdan mısın
Dil-i münevverden mi yoksa kalb-i zulmetden misin
Sûfî korkutma bizi isyân içündür mağfiret
Dilberin rûyunda yek mû hüsne illetden misin (40a-1,2)

Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatı'nın başlangıç devresi olan XIII.yy'dan sonraki dönemde Türkçe, Arapça ve Farsça'dan pek çok kelime almıştır. Bu durum, Eski Anadolu Türkçesinin kelime hazinesi bakımından genişlemesini sağlamakla birlikte, dönemin sonlarına doğru dili oldukça ağırlaştırmıştır. Bunda Beylikler Dönemi'nin bitip Osmanlı Dönemi'nin başlamasının da etkisi olmalıdır. Sonuçta bu dönemin sonlarına doğru Türkçenin temizliği ve saflığı bozulmuş, Arapça ve Farsça unsurlar dile hakim olmaya başlamıştır. Ancak, bu etki halk şairlerinin dilinde dinî terimlerin ötesine geçmemiştir.

Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatı dairesinde değerlendirilen şairlerin kullandıkları dil, "ortalama bir dil", okumuşların dili olarak kabul edilir. Bu edebiyatın mensupları ne saz şairleri kadar duru, ne de Divan şairleri kadar ağdalı bir dil kullanmışlardır. Bir şiirde halktan ve köyden alınma pek çok kelime ve deyim yanında kitaptan

çıkma yabancı kelimeler, tasavvuf ve tarikatla ilgili kavramları görebiliriz (Güzel 1999: 47-48). Yine de halkın anlayabileceği bir dildir kullanılan. Mutasavvıf şairlerin dili hususundaki bu ortaklık Azbî için de geçerlidir. Hatta, ayet ve hadislerden yaptığı iktibaslar hariç, anlaşılabilirlik hususunda halk şairlerine yaklaştığını söylememiz mümkündür. Şiirlerinde kullandığı Divan Edebiyatı'na mal olmuş mazmunların sayısı, halk söyleyişine uygun ifadelerden daha azdır. Kullanılan mazmunlar da her iki edebiyata mal olmuş "gül-bülbül" gibi yaygınlık kazanmış mazmunlardır.

Bu özellikler dışında Azbî'nin dilinde, Türkçenin XVI.yy. sonuna kadar devam eden "Eski Anadolu Türkçesi" devresinin dil hususiyetlerine de rastlarız. Bu döneme has olan ve okuyana Yunus Emre'yi hatırlatan şu ifadeler sıkça kullanılmıştır: "kendüzin, kanda, kangı, kanı, kaçan, nidügin, düşelden, deyüben, bilüben, geçiser, düşübdür, öndül, vergen, tamu, uçmak, sataş-, ırgür-, taşra, idicek, olgıl.... vd."

Kendüzin bilmeyene kendi günâhı ne belâ
Ne revâdır ki okur iblîse her dem la'net (5b-2)
Vuslat- ı yâri haber almış gibi miskîn garîb
Bendedir yokdur velîkin var ile yok *kandadır* (12b-3)

Gelenek, içinde yetiştirdiği sanatçının anlatımına yön ve şekil verir. Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatı sahası şiiri şeklen kendisine has geleneksel bir yapı oluşturamamış olsa bile, şiirin iç yapısıyla ilgili bir geleneğe sahiptir. Hemen her üyesinin baş vurduğu anlatım özellikleri geliştirmiştir. Çoğunlukla kalabalık muhatplara söylenen şiirler bilgilendirme, yönlendirme ve ikna etme çabası içindedir. Azbî de bu geleneğin bir üyesi olarak ortak anlatım özelliklerini kullanmıştır.

Divan'ın şiir kadrosuna bakıldığında, en fazla nutuk ve nasihat türünde (81 şiir, %33) şiirlerin yer almasından dolayı Azbî'nin genellikle "nasihat ve hitap" tarzında bir anlatım yolunu tercih ettiğini söyleyebiliriz. Bu şekildeki anlatımlarında "ey, eyâ" gibi ünlemler ile emir ve bildirme kiplerini kullanmıştır. Hitap ve öğütler bazen şairin kendisi için, bazen de belirli ya da belirsiz ikinci bir şahıs içindir. "Doğrudan anlatım" denilen anlatım tarzını da öğüt verici, öğretici tarz içinde değerlendirmek mümkündür:

Ey mürebbiden habersiz anlayan peygamberi
Dilküden dilkü gelir arslan eğer arslan biter (5-3)
Özüne rehber tutun gel ölmeden evvelce öl
Bu erenler meclisinde kan akarsa cân biter (14b-2)
Nefsini fark eyle cânâ Mustafâ'ya bende ol
Hâlıkı mahlûku anla hiss eyle irfâna gel (24a-3)

Özellikle nasihat etmenin, ikna çabalarının hakim olduğu şiirlerde kullanılan "Mukaleme ve soru yoluyla anlatım", hem beklenen etkiye hem de şiirselliğe güç katan bir anlatım şeklidir. Halk şiirinde de sıkça görülen "dedim-dedi"li söyleyişler ve soru-cevap yoluyla anlatım şekli az da olsa Azbî'de görülür:

Gezerken birkaç uşşâka sataşdım dediler âşık
Hû dost eyvâllâh illâ'llâh nedir bu sattığın eşyâ (2a-7)

Âlemin ey bî-terahhum bî-vefâsı *sen misin*
Ey cefâ-cû ehl-i derdin pür-cefâsı *sen misin* (39a-1)

Dinî-tasavvufî özellik taşıyan şiirlerin karakteristik bir özelliği de “âyet ve hadisler”den azamî derecede faydalanarak, “delil ve ispat yoluyla anlatım” tarzını geliştirmiş olmalarıdır. Şair, fikrinin doğruluğunu sûre, âyet, hadis veya ünlü mutasavvıfların sözleri ile ispata çalışır. Atasözleri de yapıları ve işlevleri gereği bu anlatım tarzının içine dahil edilebilir. Âyet ve hadislerin seçiminde özellikle tasavvufa kaynaklık edenler seçilir. Azbî, bu anlatım tarzının içinde yer alan bütün unsurlara şiirleri içerisinde sıkça yer vermiştir.

Şiirlerde âyetlerin kullanılışı genellikle iktibas veya telmih yoluyla olur. Bununla birlikte âyetlerin tamamının kullanıldığı mısralar da mevcuttur:

Oku gel *kulhüvallahü ahad* hem *lem yelid zâhid*
Dahî seba'l-mesâniden bilinsin sırr-ı *mâ evhâ*¹⁴ (1-24)

Hadislerin kullanımı da yine telmih veya iktibas yoluyla olur. Azbî, sahih olup olmadığına bakmaksızın yaygın olan hadisleri kullanır:

Hâriciden intikam almağa budur ber-güzâr
Her muhibb-i hânedâna oldu tûğ-i şûledâr
Bu yeter cevşen gürûh-ı Kirdgâra yâ ne var
*Lâ-fetâ illâ Alî lâ-seyfe illâ zülfekâr*¹⁵ (13b-1)

Fahr-i âlem *lahmüke lahmî* buyurdu şânına
Âşıkın cisminde cânsın yâ Alî senden meded¹⁶ (7a-2)

Azbî, az da olsa ünlü mutasavvıfların yaygınlık kazanmış sözlerini kullanılarak anlatmak istediği düşüncesine delil getirir:

Leyse fiddâri velâ gayr ile *deyyâr* da da var
Âbid ü fâcir ile mülhid-i küffârda da var¹⁷ (49a-5)

Şair bir durumun ifadesinde ve bir fikrin ispatında atasözlerinin gücünden sık sık istifade eder. Örneğin, âşıkın kalbinde yalnızca Allah aşkı olması, insanın bezm-i ezelde Allah'a verdiği sözü tutması gerektiği düşüncesi “İki karpuz bir koltuğa sığmaz” atasözüyle delillendirilir ve desteklenir. Azbî, atasözlerini bol miktarda kullanarak aktaracağı meselelere halkın penceresinden bakar. Divan'da atasözleri için

¹⁴ İhlas sûresinin (112/1-3) birinci ve üçüncü âyeti zikredilerek Allah'ın birliği, doğmamış ve doğurulmamış olduğu üzerinde durulur (1. Dekî: O Allah birdir, 3. Doğmadı ve doğurulmadı). “mâ evhâ” ise Necm 53/9'dan alınmıştır (Aradaki mesafe iki yay boyu oldu, hatta daha yakın).

¹⁵ “*Lâ-fetâ illâ Alî, lâ-seyfe illâ zülfikâr*” sözü, Ali'den başka genç -yiğit, er- Zülfikâr'dan keskin kılıç yoktur” anlamındadır. Bektaşî şiirinde yaygın olarak görülen bu sözün Uhut savaşındaki yararlığı dolayısıyla Cebrâil tarafından Hz. Ali için söylendiği rivâyet edilir (Gölpınarlı 1977: 214-215).

¹⁶ ‘Etin etimdir’ anlamına gelen “*lahmüke lahmî*” sözü Hz. Muhammed tarafından yakınlığını bildirmek için Hz. Ali'ye söylendiği rivâyet olunan bir sözdür. Bu söz için, “Hz. Ali'yi İslâmî ölçülerin dışında sevenlerin ortaya attıkları sözlerden biri olma ihtimali var” yorumu yapılmaktadır (Yılmaz 1992: 101).

¹⁷ *Leyse fiddâri velâ gayr* ile *deyyâr*: “Evde (dünya-âhiret) ev sahibinden (Allah) başkası yoktur” anlamındaki bu sözün Cüneyd-i Bağdâdî'nin olduğu rivâyet edilir (Yılmaz 1992: 114). Bu düşünce Azbî'de de sık sık dile getirilir.

“fi’l-mesel, meseldir, ...derler” gibi ifadeler kullanılır. Bu kullanımlar, direkt ya da iktibas yoluyla. Kullandığı atasözlerinden birkaçı şunlardır:

- Hele bir koltuğa sığmaz iki karpuz derler
Bu sözü anlar isen ahd ile ikrâr bir olur (14b-2)
- İki dilber seven âşık ezilir vuslat için
Âdemin ağzına bal bal dese hiç dad olamaz (17b-5)
- Bu meseldir kimse basmaz yerdeki yatan yüzü
Cümlenin pâyında hâk ol Azbiyâ pür-izzet ol (24b-5)
- Fitne-bâz dilkü adû gitdi görünmez oldu
Kürkçü dükkânın bulurmuş o meğer döne döne (42b-2)
- İki gönül bir olunca samanlık cennet olur
Bir gönül iki olunca cennet pür-mihnet olur¹⁸ (14b-1)

“Tahkiye” tarzında anlatım, özellikle dünyanın yaradılışı, peygamber kissalarının aktarılmasında ve kurgusal anlamda devriyeler ile şathiyelerde yer bulur. Azbî, bir durum veya olayı aktarırken hikâye etme ve tasvir tekniğini kullanır. Bu özellikleri taşıyan anlatımda telmih sanatının gücünden faydalanır. Şairin, kendisiyle ilgili bir durumu anlatırken de b' yola başvurduğu görülür:

- Havvâ diyerek hayli zamân ağladı gezdi
Âdem'den işit âh ile efgân haberin sen (35b-2)
- Cân ü başımdan geçip geldim tarikat içre men
Bağlayıp bel hizmet-i Mevlâya yalın pîrehen (45b-1)
- Kurbağa düğün etmiş leylekten kız almağa
Ankîd imam toy mü'ezzin gelmiş nikah kıymağa (39b)
- Çemen sahn-ı zemîn üzre hezârân sâyebân kurdu
Gelincik Hazret-i Hızr-ı Nebînin ceş-i mansûru (52b-2)

Azbî'nin şiirlerine lezzet katan bir anlatım özelliği de bol miktarda deyim kullanmasından kaynaklanır. Divan'da geçen deyimler mecâzî bir anlatım için kullanılmıştır. “Suyu bulandırmak, el etek öpmek, ipliği pazara çıkmak, yüz karası, bin tarakta bezi olmak; belini bükmek, adam yerine koymamak, ciğeri yanmak, dem vurmak...” kullandığı bazı deyimlerdir:

- Hezâr tarakda bezim var* kıyâs etmen ki bî-kârem
Ki ucb u kibr ü kîn hırs ü tamadır dâ'imâ pîşem (9-17)
- Nice bin yunmadık eller öpüben başa koduk
Nice kirlenmiş etekler bize oldu kible (224-4)

Okuyanda merak uyandıran, şiire karşı ilgiyi arttıran örtülü anlamlar taşıyan söyleyişler de şairin tercih ettiği anlatım yollarından biridir. Azbî, gizli ve kapalı biçimde söylediği sözler için “remz” ifadesini kullanır. Divan'ın pek çok yerinde

¹⁸ *Bal bal demekle ağız tatlanmaz, Yerdeki yüze basılmaz (kimse basmaz), Tilkinin dönüp (gezip, dolaşıp) geleceği yer, kürkçü dükkânıdır, İki gönül bir olursa samanlık seyran olur (Aksoy 1998 : 2/ 177, 474, 448, 322).*

“remz” ifadesi kullanılarak söylenen şeyin anlamının çözülmesi okuyana bırakılır; ilgi ve merak uyandırılır:

Câhil ü nâdân izzetde her ân mihnete geçer vakt-i âşıkân
Bir remz diyem Azbî dilinden pusatsız ev yapar kesersiz dülger (13a-23)

Mustafa Azbî'nin şiirinin anahtarı tasavvuftur. Divan'ındaki bütün şiirler, tarih manzumelerini ayrı tutarsak, doğrudan ya da dolaylı olarak tasavvufu ilgilidir. Onun tasavvufa karşı olan tutumunda iki nokta göze çarpar. Niyâzî-i Mısırî ve Bektaşîlik... Bir yandan;

Bu kuş dilinin remzidir vücûdum anın şehridir
Mısırî vücûdum mısırdır Niyâzî'dir sultân bana
Azbî Hakdan toluyum has bâğçenin gülüyüm
Niyâzî'nin kuluyum cânımdır mihmân banâ (3a-4,5)

beyitlerinde Mısırî'ye bağlılığını dile getirirken¹⁹, diğer taraftan;

Leyse fiddâri velâ gayri diyen âşık gibi
Azbî dervîşim muhibbim bende-i Bektâşîyim (28b-5)

diyerek, Bektaşî tarikine bağlılığını dile getirir²⁰. Bu aslında onun girişte de bahsettiğimiz gibi Allah'a giden yolları bir görüp, tarikat meselesine birleştirici bir gözle bakmasından kaynaklanır. “Tarikat-nâme” başlıklı şiirinde bu bakışı daha da belirginleşir. “Halvetî” redifli bu şiirde “Celvetî, Gülşenî, Mevlevî, Kâdirî, Uşşâkî” gibi tarikat mensupları ve Hacı Bektaş-ı Velî'den övgüyle bahseder. Birini diğerinden ayrı tutmaz:

Andelib-i gülşen içre âşıkân Uşşâkî'dir
Mazhar-ı dîdâr-ı yâre lâyıkan Uşşâkî'dir
Ehl-i derdin derdine hoş hâzıkân Uşşâkî'dir
İltifâta mazhar olan sâdikân Uşşâkîdir
Mâtu kable en-temûte mazharı zât Halvetî
Sâlike dîdâr-ı mahbûb cây-ı cennet Halvetî (48b-6)

Etkilendiğini söyleyemesek bile, Azbî'nin beğendiği bir diğer şair de

¹⁹ Azbî, Tasavvuf Edebiyatı'nda tartışmasız bir şöhrete sahip Mısırî'nin Divan-ı İlâhiyât'ını baştan sona tahmis edip ayrıca, bir gazelini de şerh ederek ona bağlılığını, onu anladığını ifade etmek ister. Bu eserler aynı zamanda bir edebî cesaret işidir. Şöhretli, usta bir şairin bütün şiirlerini anlam ve söyleyiş bütünlüğünü bozmadan tahmis etmek, etkilenmenin de ötesinde, Mısırî kadar ustalıkla söyleyebilme becerisi ve güvenin bir göstergesi olsa gerek:

Gel Azbî depredegör aşk ile sâzı
Tahkîk eyleyenin rehberidir aşk-ı mecâzî
Hâl ehline bu söz yetişür anla bu râzî
Âdemde bulup vâsf-ı İlâhîyi Niyâzî
Ol mecmâ-ı evsâf-ı amâdan haberüm var (55), (Millî Ktp. Yaz. A 2628)

²⁰ Divan'da Azbî'nin Bektaşî yönünü ön plana çıkaran 25 manzume yer alır. Bu şiirlerinde Ehl-i beyt'e, 12 İmam'a, Hacı Bektaş-ı Velî'ye olan derin sevgi ve bağlılığını, Kerbelâ faciasından duyduğu derin üzüntüyü dile getirir. Faciaya sebep olan Haricîleri ve Yezidî tel'in ederek üslûbunu sertleştirdiği görülür:

Bende oldum hânedâna âlemin sultânıyım
Hayder-i Kerrâr Aliye'l-Murtazâ'yı sevmişim (27a-4)
Cismini mirât eyle eşyâya tâ ki zât ola sana sermâye
Eyle muhabbet âl-i 'abâya eyle Yezîde lanet mükerrer (13a-18)

Hüseyinî'dir.²¹ Divan'ında Hüseyinî'nin bir gazelinin terbi', bir gazelinin de tahmis etmiştir:

Beş fersahı bir adım ile tayy ede dâna
Ok eğri olunca ere mi Azbî nişâna
Sabrı seve bir kul erişir cümle murâda
Hüseyinî seve tođru yolu kâni verirler (14b-4)

Kanı yâ köşkün sarayın kanı bunca kulların
Kanı emrin kanı hükmün sâhibiyken anların
Kanı bâğın kanı bâğçen kanı Azbî güllerin
Ey Hüseyinî kanı atan kızların oğulların
Sığmaz iken bu cihâna sığdı kabre türbedâr (16a-5)

Azbî'nin edebî kişiliğini şekillendiren asıl kaynak, saydığımız unsurların da içinde bulunduğu tasavvuttur. Tasavvuf ehlinin temel hedefi Allah'a ulaşmaktır. Bu yolda, ulaşmaya engel saydığı her şeyle; ağyarla, nefsiyle mücadele eder. Uğraşlardan daha da önemli ve öncelikli olan şey, yaradılışı gereği insanın Allah'a duyduğu "ilâhî aşk"tır. Onun şiirlerinin de mihveri bu aşktır.

Aşk, sevginin son mertebesi, sevginin insanı tam olarak hükmü altına alması, varlığın aslı ve yaradılış sebebidir. Sûfîler, aşkı sevginin en mükemmel şekli sayarlar (Uludağ 1999: 59). Tasavvufun özünü "Ben gizli bir hazine idim, bilinmeyi istedim ve âlemi yarattım." kudsî hadisi oluşturur. Bu hadisin anlamında aşk vardır. Allah'ı bilmek ve tanımak aşk yoluyla olur. Âşıkın ilk yapacağı şey mâsivâdan geçmektir. Bu da nefse hakim olmak ve içteki "ben"i öldürmekle olur. Sûfî ancak o zaman "bekâ bi'llâh"a erer ve sevdiğine kavuşur. Çünkü aşk, Allah'ın zâtına has bir özelliktir. Allah'ın sırrı ve tecellînin remzi bu aşkta gizlidir (Pala 1989: 51).

İnsan "ahsen-i takvîm" üzere yaratılmıştır. Allah ise "hüsn-i mutlak"tır. İnsanın yaradılışındaki bu güzellik Allah'ın güzelliğindedir, ondan kaynaklanır. Yaradılışı gereği insan güzel olan şeylere ilgi duyar; parça-bütün ilişkisinden hareketle bu ilgi, doğuştan itibaren Allah'a duyulan sevgidir. Çevresindekileri sevmek, Allah'ı sevmektir. Bu durumda aşkın maddeden mânâya, somuttan soyuta yönelişi söz konusudur.

Azbî'nin şiirlerinin mihveri aşktır. O, insanın yüzündeki güzelliğe, dolayısıyla Allah'a âşıktır. Aşk kavramını "yol, bahçe, sahne, meydan, tekye, remz, kadı, ateş, hâlet, bahr, ..." gibi ifâdelerle terkip oluşturarak kullanır. Maddeden mânâya uzanan aşk şu beyitte dile getirilir:

Hâci olsa hâce yüz bin Kâ'be'yi berbâd eder
Ehl-i aşkın Kâ'be'si âdem yoğ iken kâ'inât (5a-4)

Azbî'de aşk, yakıcı ve aydınlatıcı bir ateştir. Aşkla bağlandığı bir sevgilisi olmayan zulmettedir, ancak aşkın ateşiyle yananlar bu zulmetten kurtulup aydınlığa kavuşabilir (47b-2). Âşık, ateşin müptelâsı pervânededen öğrenir aşkı; pervâne dışındakilerin aşk için söyledikleri boş gelir ona (31b-5). Allah'ın aşkı ile yanma-

²¹ Hüseyinî, 16.yy'da yaşamış bir Bektaşî ozanıdır. Edirneli olup geçimini helvacılıkla kazandığı için Helvacı Hüseyin adıyla tanınmıştır (Özmen 1998 : II, 347).

yanlar mağfîret bulamaz, cehennemden kurtulamazlar (26a-6). Şair, “âteş” redifli şiirde aşkı ateşe benzetir. Aşk, güneşin bile yanında sönük kaldığı derûnda yanan bir ateştir; bu ateş bir gün harekete geçip bütün cihânı yakabilir. O yaman bir ateş olduğu için onunla oyun olmaz. İçinden kopan ateşle (âh) bütün dünya aydınlanır:

Cihânda olmaya belki derûnumda yanan âteş
Ki hurşîd-i felek oldu yanımda bî-nişân âteş (18a-1)

Meğer ebr-i felek andan nümâyân oldu sultânım
Derûn-ı Azbî'den kopdu yalısız bir dumân âteş (18a-5)

Aşk ile sevinebilmek, mutlu olabilmek için önce dert çekmek, sıkıntılara katlanmak gerekir. Bu sıkıntıyı çekmeyenlerin kalbi, o kadar virân durumda bir hâneye benzer ki, yıkmaya kalkılsa yıkacak bir şey bulunamaz (17a-1). İnsan altın değerindeki sözleri aşk sayesinde söyleyebilir; câhil ve nâdanlar aşk ile hâl ehli olurlar (20a-1). Aşk kimin gönlünde azıcık karar kılrsa, o kimse fânî dünyayı bir pula almaz olur (20a-4).

Divan'da muhabbet de aşk yerine kullanılan bir tabir olmasının yanında, şairin dilinde aşkın bir derecesidir; dertlerin devâsı ve aşkın reisi, başıdır (5a-1). Sevda ise aşka ulaşmak için bir rehberdir. Gönlünde sevdâ olmayan kimse anlayışsız bir eşek gibidir (5b-1). Aşk için “derd” tabiri de sık kullanılır. Bu derde düşen kişi o kadar sarhoş olur, kendinden geçer ki vücudu parça parça olsa bile farkına varamaz Aşk onulmaz bir derttir; tabibin buna bir faydası olmaz. Bu derdin tek çaresi yine aşk dertidir, aşktan ayrılmamaktır (7a-7). Dert, “sağlıksız olmak”la da ifade edilir. Aşka düşmek, yani sağlıksız olmak mutluluk kaynağıdır. Sevgiliden ayrı kalma acısına tahammül etmek, buna devâ aramamak gerekir:

İşbu derdin çâresi Azbî cihânda dert imiş
Derd-i aşka düş olan bî-çâreye neyler tabîb (4b-1)

Cihânda olmadan sağlık bilirsin kim saâdetdir
Fîrâk-ı dilbere Azbî tahammül kıl devâdan geç (6a-5)

Bu, gönülde gizlenmesi gereken bir sırdır. Aşk bir deniz, âşık ise bir dalgıçtır. Nasıl ki denize dalan dalgıçlar ağızlarını açmazlarsa, âşık da ağzını açıp sırrını ifşâ etmemelidir (10b-7). Bunu gizleyebilenler dânâ, gizleyemeyenler ise dîvânelik etmiş olur (22a-3). Çünkü sevdiğini açıklamak sevgiliyi nazlandırır:

Nâza başlar severim ben seni dersem güzele
Sevdiğin her kim ise alma sakın anı dile (45b-1)

Aşk, şair için alınıp satılan bir metâdır. Kendisi buna müşteridir (bazan de “dellâl-ı aşk –aşk satıcısı-”dır). Bunun alışverişinin yapıldığı yer “aşk pazarı”dır. Bu pazarın kârı, can verip yerine can almaktır. Böylece âşığın canı tazelenir:

Arada bigâne yokdur kendin ol dellâl-ı aşk
Çün metâa müşterisin yâr ile bâzârı gör (12a-3)

Dirliğinden el çekip gelsin ana yâr bendedir
Cân verip cân almak imiş kârı aşk bâzârının (21a-2)

Aşk insana idrakini, şuurunu kaybettirir. Şairin aşkla dolu geçireceği bir an bile yüz binlerce insanın bu dünyada süreceği ömür süresince uzun gelir. Bu kendinden

geçiş ona aylar ve yılları unutturur, zamanı fark edemez hale getirir:

Aşk ile bir dem bana yüz bin cihân ömrüncedir
Böyle bir âlemdeyim kim mâh ü sâli bilmezim (31b-6)

Gönül aşkın hissedildiği, idrak edildiği yerdir. Gönülde tek aşk olmalıdır (14b-1). Nasıl ki, “bir koltuğa iki karpuz sığmaz” ise, gönülde de iki aşk olmaz. Gönül gözü açılan kişi Allah’ın tecellîlerini görebilir (38a-5). Aşka düşmemiş bir gönül mutluluk yüzü göremez. Bir aşka mahrem olan ve buna karşılık bulmuş bir gönle “samanlık cennet olur”:

Çün bunda gönül aşk ile mecnûn olamazsın
Ey dîdeler ağla ki hemân sen gülemezsin (22a-1)

İki gönül bir olunca samanlık cennet olur
Bir gönül iki olunca cennet pür-mihnet olur (14b-2)

Âşık, şiirlerde yer bulan bu aşırı sevgiyi Allah’a karşı hissedenden, O’nu en yüksek derecede severdir. Bu yüzden “Hak âşığı” olarak da anılır. Aşk, yaşanan yoğunluk derecesine göre âşıkta çeşitli haller, makamlar zuhur ettirir. Bunları ifade edebilmek için âşığa şu sıfatlar verilir: “Âşık-ı bî-çâre, âşık-ı sâdık, âşık-ı teslîm, âşık-ı zâr, âşık- dîdâr, ehl-i aşk, ehl-i irfân, ehl-i hâl, ehl-i hâlet, ehl-i derd, ehl-i cünûn, ehl-i dil, ehl-i dilân, ehl-i firkat, ehl-i hüccet, ehl-i ikrâr, ehl-i îmân, ehl-i kemâl, ehl-i kurbet, ehl-i râz, ehl-i sohbet, ehl-i sülûk, ehl-i terk, ehl-i tevhd, ehl-i vahdet, ehl-i vuslat, ehl-i yakîn, tâlib, tâlib-i cânân, tâlib-i dîdâr, tâlib-i dîdâr- ı Hak, tâlib-i hicrân, tâlib-i râh-ı habîb, tâlib-i râh-ı visâl, tâlib-i sırr-ı velâyet, tâlib-i bezm-i fenâ, er, din eri, harîdâr-ı metâ-ı aşk, üftâde, ârif, ârif-i billah, dil-i vîrâne, dil yanıklar, bağı yanıklar, dil hastalar, mecnûn, merdân, mest-i aşk, mest-i hayrân, gavvâs, andelîb, andelibân, ankâ, hümâ, çâker, kul, gedâ, abd, abd-ı hâlis, abd-ı nâçâr, abd-ı kemîn, abd-ı tevekkül, abdâl, abdâl-ı aşk, dervîş, sâlik, sâlik-i esrâr-ı Hak, sâlik-i Mevlâ, sâlik-i kurb-ı İlâhî, sâlik-i esrâr, dellâl-ı aşk, pâdişâh-ı âlem...vd.”

Âşık Tanrı’ya, Hz. Muhammed’e, (âl-i abâ, ehl-i beyt), Hz. Ali ve diğer imamlar ile “ilâhî tecellî” yi gördüğünü söylediği bütün her şeye âşıktır.

Ferhad’ın Şirin’e ve Mecnun’un Leyla’ya olan aşkı örnek alınır, bunlar sâdık âşıklardır, sâdık bir âşık sevgilinin yolunda ölümü göze alabilmelidir (17a-4). Sâdık âşık olabilmek için “ölmeden önce ölmek” gerekir. Ölmeden ölmek için “fenâ ve bekâ” kaydından uzaklaşmalı, her iki âlemlle ilgili ne varsa terk etmelidir:

Çün ölümden kurtuluş yokdur hemân gel erken öl
Sakın ölü olma âşık olur isen erken öl (26b-1)

Dâr-ı Hakda kim ki ber-dâr olmadı âşık değil
Ol ki ber-dâr olmadan cân vermedi sâdık değil (26-1)

Divan’da âşık, bu dünyanın ve ahiretin kaygusunu gönlünden atmıştır; Allah’ın (sevgili) yoluna baş koymuş, âdetâ bu yolda kellesini vermiştir. Allah’a âşık olmadan yapılan ibâdet nâfiledir. Âşığın en önemli vasfı Allah’a kul olmaktır; o varlık iddîa edemez, ederse köpeklik etmiş olur. Dürüst bir imâna sahip olmak için insanın âşık olması gerekir. Hatta adam olmanın da şartı, âşık olmaktır (21b-9).

Sevgilinin cemâlini görmenin bir bedeli vardır. Bu âşığın canıdır. Can, sevgili-

nin yoluna tereddüt etmeden kurban edilir. Çünkü o, verdiği canın yerine can alacağını bilir:

Azbi'nin bin cânı varsa yâre kurbandır bu dem
Yerine cân alır imiş aşk yolunda cân veren (39b-5)

Gam mıdır dostum cemâlin görmeğe cânıdır bedel
Ehl-i aşka bu meseldir kim yakın olur ırağ (19b-2)

Şair, âşığa öğütler verir. Yusuf'un zindanda çektiği sıkıntılar bu dünyada çekilen sıkıntılara benzetilir ve bunları düşünerek âşığın sadakatle âh etmesi (8b-18), sevgili için pervane misali kendini ateşe atması istenir:

Âşık isen cân ile dildâra sen
Gel tenin pervâne veş yak nâra sen (40a-1)

Âşığın özlem duyduğu, teselli bulduğu şey, bir gün sevgiliye kavuşacağı, onun yüzünü göreceği, kısaca vuslata ereceği fikridir (28b-4). Âşık güle özlem duyan bülbüldür. Onun istediği rahat değil, güle kavuşmaktır. Vuslatı ümit etmek âşığa güç verir (11a-3).

Ağlamak âşığın önemli bir özelliğidir. Yaptıkları kötü işlere, ahde vefâ edemeyişlerine, firkat ve hicran haline, ahiret hesabına ağlarlar. Ağlamanın pek çok müşkülü halledeceğine inanır. Âşık olanın hep ağladığı ifade edilir:

Evliyâlar enbiyâlar yoludur
Âşık olan elbet ağlar hiç gülmez (17b-4)

Âşık, aşk yüzünden kendini kaybetmiş durumdadır. O, çevresinde olan bitenin, zamanın farkında değildir. Onu bu hale getiren şey sevgilinin elinden içtiği aşk bâdesidir. Bu bâdeyi içen bir daha ayılmaz:

Ne giryânım ne şadânım ne kendimden haberdârım
Sebebsiz olmuşum âşık gamınla zâr ü ser-gerdân (38a-4)

Bir ayılmaz bâdeden iç âşık ol
Her der-i meyhâneye mestâne gel (25a-2)

Sevgiliye kavuşmak isteyen âşık, ikilikten kurtulmalıdır. Çünkü gönülde aşktan başka bir şey varsa bu gerçek aşk olamaz. İlgilenilen, düşünülen, peşinden koşulan şey tek olmalıdır:

İkilikden kurtulan âşıkla maşuk bir olur
Ol hakikat semtın anlar anlamaz semt-i mecâz (116-2)

Âşık sır tutmasını bilmelidir. Tutacağı sır, sevgiliye duyduğu aşktır. Bu sır âşığın taşımak zorunda olduğu yüküdür; değil başkalarına, kişinin bunu kendine bile açmaması gerekir. Ancak âşık bazen sırrını saklamayı beceremez. Âh ve figanlarla sırrını açığa vurur:

Üstünde âşıkların çün bâr var
Bunu fehm etmekte hayli kâr var
Sırrını fâş etme zinhâr özüne
Âlem içre yâr var ağıâr var (11a-1,2)

Aşkımı mümkün değil dillerde pinhân eylemek
Âşık-ı sâdıklarız biz âh ü efgân eyleriz (17a-4)

Cahillerin her anı mutlu geçerken, âşığın vakti mihnet ve sıkıntılarla doludur. Ancak âşık bu sıkıntıları saltanat olarak görür. O, acılar yüzünden gece gündüz kan ağlar, ancak ayrılığın acısı ve üzüntüler onu rahatlatır. Bülbül misâli onun yediği içtiği sıkıntının kanı gibidir:

Ekl ü şürbü hûn-ı mihnetdir misâli Azbî'nin
Râhatı gam ağlamak oldu gıdâsı bülbülün (17a-4)

Sonuç olarak, Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatı sahası şairlerinden Mustafa Azbî Baba kültür tarihimizin unutulmaması gereken simalarından biridir. Edebî şahsiyetinin oluşmasında Niyâzî-i Mısırî ve Bektaşî tarihinin etkili olduğu görülmektedir. Tasavvufun hareket noktası olan ilâhî aşkı dile getirdiği sanatının yanında, çevresindeki her şeye “yaratılanı Yaratan’dan ötürü sevme” felsefesiyle bakan Azbî, bağınazlığa kapılmadan tarikatların bütününe sevgiyle yaklaşmasıyla da dikkatimizi çekmeyi fazlasıyla hak ediyor.

Kaynaklar

- AKSOY, Ömer Asım, (1998), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I-II*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- ARTUN, Erman (2002) *Dinî-Tasavvufî Halk Edebiyatı*, Akçağ Yayınları.
- AZBÎ, Mustafa, *Divan- Azbî*, Ankara: Milli Ktb. Yazma No: A 2872.
- , *Divan-ı Tahmis-i Mustafa Azbî*, Ankara: Milli Ktb. Yazma No: A 2628.
- BEKİ, Kâmil (1997) *İbrâhim Râkım Efendi, Vâkıat-ı Niyâzî-i Mısırî (İnceleme-Metin)*, Bursa : Uludağ Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- CEYLAN, Ömür (2000) *Tasavvufî Şiir Şerhleri*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- ÇAYLIOĞLU, Abdullah (1994) *Niyâzî-i Mısırî Hazretleri'nin Gazellerine Yapılan Şerhler*, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- ERGUN, Saadettin Nüzhet (1930) *Bektaşî Şairleri*, İstanbul : Devlet Matbaası.
- , (1944) *Bektaşî Edebiyatı Antolojisi*, İstanbul : Maarif Kitaphânesi.
- ERDOĞAN, Kenan (1998) *Niyâzî-i Mısırî Divanı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- EROL Mehmet, (2002), “*Azbî Baba Divanı (İnceleme-Tenkitleli Metin)*”, Çanakkale: Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Halk Edebiyatı Anabilim Dalı (Basılmamış).
- GÖLPINARLI, Abdülbaki (1977) *Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*, İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitapevleri.
- , (1992) *Alevî-Bektaşî Nefesleri*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi Yayınları.
- GÜNER, Hamza (1967) *Kütahyalı Divan Şairleri, Halk Şairleri, Tekke Şairleri, Âşık ve Ozanlar*, Kütahya : Kütahya İl Basımevi.
- GÜZEL, Abdurrahman, (2000) *Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- İPEKTEN, Haluk (1999), *Eski Türk Edebiyatı, Nazım Şekilleri ve Aruz*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

- ISMAİL PAŞA, El-Bağdâdî (1947) *Kesf el-Zünûn Zeyli*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- , (1955) *Hadiyyât al-Ârifîn, Esmâ al-Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn*, İstanbul: Maarif Basımevi.
- KARA, Mustafa (1993) *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler I-II*, Bursa: Uludağ Yayını.
- KOCA, Şevki (2000) *Öndeng Songung Gürgele-Bektaşî Kültür Argümanlarına Göre Yeniçeri Ocağı ve Devşirmeler*, İstanbul: Nazenin Yayıncılık.
- KOCA, Turgut (1990) *Bektaşî-Alevî Şairleri ve Nefesleri*, İstanbul: Maarif Matbaası Yayınları.
- KOCADAĞ, Burhan (1988) *Şahkulu Sultan Dergâhu ve İstanbul Bektaşî Tekkeleri*, İstanbul: Can Yayınları.
- KOCATÜRK, Vasfi Mahir (1968) *Tekke Şiiri Antolojisi*, Ankara: Edebiyat Yayınevi.
- KÖPRÜLÜ, Fuat (1986) *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- KURNAZ, Cemal- Mustafa TATÇI (2001) *Türk Edebiyatında Şathiye*, Ankara : Akçağ Yayınları.
- MELİKOFF, Irène (1999) *Hacı Bektaş Efsaneden Gerçeğe*, İstanbul: Cumhuriyet Yayınları.
- NOYAN, Bedri (1998) *Bütün Yönleriyle Bektaşîlik ve Alevilik*, İstanbul: Ardıç Yayınları.
- ONAY, Ahmet Talat (1996) *Türk Şiirlerinin Vezni* (Haz : Cemal Kurnaz), Ankara: Akçağ Yayınları.
- ÖZMEN, İsmail (1998) *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi I-V*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- PAKALIN, Mehmet Zeki (1993) *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayını.
- PALA, İskender (1989) *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- TANMAN, M. Baha (1992) "İstanbul Merdiven Köyündeki Bektaşî Tekkesi'nin Meydan Evi Hakkında", *Semavi Eyice Armağanı İstanbul Yazıları*, İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayını, 317- 342.
- TATÇI, Mustafa (1997) *Edebiyattan İçeri, Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatı Üzerine Yazılar*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- , (2002) *İbrahim Hâs, Menâkıb-Nâme-i Hasan Ünsî*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ULUDAĞ, Süleyman (1999) *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Marifet Yayını.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı (1932) *Kütahya Şehri*, İstanbul.
- VASSAF, Hüseyin, *Sefinetü'l-Evliyâ V*, İstanbul: Süleymaniye Ktb. Yazma : 2308, 85.
- YILMAZ, Mehmet (1992) *Edebiyatımızda İslâmî Kaynaklı Sözler*, İstanbul: Enderun Kitabevi.